

Şuşa'da Türk-İslam Mimari Mirası: Kerbela'yı Sefihan Karabaği'nin Camileri Üzerine Bir Değerlendirme

Turkish-Islamic Architectural Heritage in Shusha: An Evaluation on the Mosques of Kerbela'yi Sefihan in Karabakh

Elnara MADATOVA*

* Dr.

Orcid Id: 0000-0002-9134-8007

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Dr. Elnara MADATOVA, Serbest
Araştırmacı Yazar, Azerbaycan

E-posta / E-mail:

em83@mail.ru

Geliş Tarihi / Recived Date:

28 Nisan 2025

Kabul Tarihi / Accepted Date:

4 Ocak 2026

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:

Dr. Elnara Madatova, "Şuşa'da Türk-İslam Mimari Mirası: Kerbela'yı Sefihan Karabaği'nin Camileri Üzerine Bir Değerlendirme." *Türk Dünyası Araştırmaları* 138, Sayı 274 (2026): 35-60.

doi: 10.55773/tda.1684984

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Türk mimari kültürü, tarih boyunca yalnızca yapı üretim biçimlerini değil, aynı zamanda toplumların kimliğini, inanç dünyasını ve estetik anlayışını yansıtan önemli bir alan olmuştur. Bu kültür, Anadolu'dan Orta Asya'ya, Balkanlar'dan Güney Kafkasya'ya kadar geniş bir coğrafyada izlerini bırakmıştır. Karabağ bölgesi, özellikle Şuşa şehri, bu mirasın canlı biçimde hissedildiği alanlardan biridir. XIX. yüzyılda bölgede faaliyet gösteren mimar Kerbelayı Sefihan Karabaği, dönemin Türk-İslam mimari anlayışını yansıtan camiler inşa ederek bu kültürel sürekliliğin önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Onun inşa ettiği yapılar, yalnızca dini işlevleriyle değil, aynı zamanda toplumsal yaşamı ve dönemin sanat anlayışını belgeleyen mimari örnekler olarak da dikkat çekmektedir. Bu çalışmanın temel amacı, Kerbelayı Sefihan Karabaği tarafından Şuşa'da inşa edilen camiler üzerinden, Türk-İslam mimari geleneğinin Karabağ'daki yansımalarını incelemektir. Araştırmada, söz konusu camilerin mimari özellikleri, estetik düzenlemeleri, kullanılan malzemeleri ve mekânsal kurguları ele alınmış; bu unsurlar yerel mimari gelenek ve genel Türk-İslam mimarlığı ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, yapıların geçirdiği tahribatlar ve restorasyon süreçleri de tartışılarak, Karabağ'daki mimari mirasın korunmasına yönelik güncel yaklaşımlar ortaya konulmaktadır. Böylelikle hem tarihsel sürekliliğe ışık tutulmakta hem de Türk mimarlık tarihi literatürüne katkı sunulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şuşa, Kerbelayı Sefihan Karabaği, Türk Mimari Kültürü, Cami Mimarisi, Karabağ Tarihi.

Abstract

Turkish architectural culture has, throughout history, reflected not only methods of construction but also the identity, belief systems, and aesthetic perceptions of societies. This culture has left its marks across a vast geography, from Anatolia to Central Asia and from the Balkans to the South

Caucasus. The Karabakh region, particularly the city of Shusha, is one of the areas where this heritage can still be vividly felt. In the 19th century, the architect Kerbelayi Safikhan Karabagi, who was active in the region, became one of the significant representatives of cultural continuity by constructing mosques that reflected the Turkish-Islamic architectural understanding of the period. The structures he built stand out not only for their religious functions but also as architectural examples documenting social life and the artistic perception of the era. The main aim of this study is to examine the reflections of the Turkish-Islamic architectural tradition in Karabakh through the mosques built by Kerbelayi Safikhan Karabagi in Shusha. The research addresses the architectural features, aesthetic arrangements, materials used, and spatial designs of these mosques, evaluating these elements in comparison with local architectural traditions and the broader Turkish-Islamic architecture. In addition, the study discusses the damages these structures have undergone and their restoration processes, thereby presenting current approaches to the preservation of architectural heritage in Karabakh.

Key words: Shusha, Kerbelayi Safikhan Karabagi, Turkish Architectural Culture, Mosque Architecture, History of Karabakh

Giriş

Şuşa şehri uzun yıllar Azerbaycan Karabağ Hanlığı'nın başkenti olmuştur. Burada, Türk dünyasının özgün mimari mirasına yön veren birçok önemli eser üretilmiştir.¹ Şuşa'da XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren inşa edilen yapıların çoğu, dönemin önde gelen mimari anlayışını temsil eden Kerbelayi Sefihan Karabaği'nin imzasını taşımaktadır. Onun öncülüğünde şekillenen mimari anlayış, yalnızca işlevsellik değil, aynı zamanda yapının estetik, simgesel ve mekânsal değerlerine de odaklanmıştır. Karabağ'ın geleneksel inşaat teknikleriyle Doğu İslam mimari geleneğini birleştiren bu yaklaşım, Şuşa'daki mimari dokunun kimlik kazanmasında önemli rol oynamıştır. Sefihan tarafından geliştirilen üslup, yalnızca cami yapılarında değil, medrese, kervansaray, dükkân ve hamam gibi farklı yapılarda da kendini göstermektedir. Onun mimari çizgisi, XIX. yüzyılda Karabağ'da şekillenen Aran mimari ekolünün² gelişimini doğrudan etkilemiştir.

XIX. yüzyılda Şuşa, Karabağ'ın en önemli kültür merkezi olmasının yanı sıra İslam dünyası için de önde gelen bir dini merkez konumundaydı. Bu dönemde inşa edilen camiler hem işlevsellikleri hem de mimari estetikleriyle dikkate değerdir. Kerbelayi Sefihan Karabaği'nin tasarladığı camiler, özellikle Doğu İslam mimari gelenekleri ile Azerbaycan'ın halk mimarisi arasında bir sentez oluşturmuş, böylece Türk-İslam mimarlığına özgü mimari anlayışı bölgesel düzeyde güçlendirmiştir. Şuşa'da inşa edilen Yukarı Gövhər Ağa, Mamay, Çöl Kale ve Saatli mahalle camileri, bu yaklaşımın somut örnekleri olarak öne çıkmakta, dönemin mimari tarzı ile yöresel gelenekleri başarılı biçimde harmanlamaktadır. Bu camiler, Türk-İslam kültür mirasının mimari

¹ Veysel Özbey, "Kurtuluş Sonrası Şuşa Tarihi ve Mimari Koruma Alanı Kültürel Mirasının Korunmasına Yönelik İlk Çalışmalar", *Orta Doğu Ve Orta Asya - Kafkaslar Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi* 1, no.1, (2021) : 2.

² İvan Pavloviç Şeblikin, *Pamatiniki Azerbaycanskogo Zödcestva Epohi Nizami*, (Baku: AzFan,1943), 79.

temsil biçimlerini yansıttığı kadar, İslam estetiğinin yerel yorumu açısından da değerlidir.

Bu çalışma, tarihsel-kuramsal bir yaklaşımla şekillendirilmiş olup, Kerbelayı Sefihan Karabağı tarafından inşa edilen camileri mimari tipoloji, mekânsal kurgu, malzeme kullanımı ve süsleme anlayışı bağlamında analiz etmektedir. Aynı zamanda yapılar, Türk-İslam mimari gelenekleriyle yerel Karabağ mimarlığı arasındaki etkileşim düzlemlerinde ele alınmıştır. Araştırmada nitel betimsel yöntem benimsenmiş, arşiv belgeleri, epigrafik kayıtlar, literatür taraması ve görsel kaynaklar üzerinden yapıların tarihsel kimliği değerlendirilmiştir. Mimari analiz yöntemi ile camilerin plan şemaları, taşıyıcı sistemleri ve süsleme özellikleri çözümlenmiş; tarihsel karşılaştırmalarla dönemsel özellikler bağlamında değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışma boyunca, yapıların mimari üsluplarının yanı sıra dini ve sosyal işlevleri de dikkate alınarak mekân-toplum ilişkisi içerisinde yorumlanmıştır. Böylece yalnızca mimari tarihi açısından değil, aynı zamanda kültürel süreklilik, kolektif bellek ve kimlik inşası gibi disiplinlerarası başlıklar açısından da çok boyutlu bir çözümleme hedeflenmiştir.

Mevcut literatürde XIX. yüzyıl Karabağ mimarisi üzerine yapılan çalışmalar sınırlı olmakla birlikte, bu yapıların çoğu envanter düzeyinde incelenmiş, özellikle mimari üslupları ve kültürel bağlamları çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Örneğin, Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Azerberpa Enstitüsü Arşivi, Şuşa'daki bazı camilerin genel plan ve süsleme özelliklerine kısaca değinse de detaylı analizler içermemektedir. M. Nematova ve R. Karabağı'nın epigrafik çalışmaları önemli olmakla birlikte, yapıların mekânsal ve estetik özelliklerine dair derinlemesine bir çözümleme sunmamaktadır. Bu çalışma, adı geçen literatürle ilişki kurmakta, ancak mevcut boşlukları doldurarak mimari analiz ve sosyo-kültürel bağlamı birlikte ele alma amacını taşımaktadır.

Kerbelayı Sefihan Karabağı'nın cami mimarisi üzerinden XIX. yüzyıl Karabağ kent dokusunu ve Türk-İslam mimari geleneklerinin bölgesel yansımalarını analiz eden bu çalışma, mimari tarih yazımına yeni bir perspektif kazandırmaktadır. Şuşa'da inşa edilen camilerin yalnızca fiziksel özelliklerine değil, aynı zamanda dönemin sosyal yapısı, estetik anlayışı ve kültürel belleğiyle kurduğu ilişkiye odaklanılması, araştırmayı benzerlerinden ayıran temel unsurlardandır. Yerel halk mimarisiyle Doğu İslam sanatının kesişim noktasında şekillenen bu yapılar, şimdiye dek çoğunlukla mimari envanter düzeyinde incelenmiş; tarihi, kültürel ve ideolojik bağlamları göz ardı edilmiştir. Bu bağlamda çalışma, hem Azerbaycan mimari tarihine dair literatüre derinlik kazandırmakta hem de Türk mimari kültürünün sınırlarını coğrafi olarak yeniden tanımlamaya katkı sunmaktadır. Ayrıca, tahribat ve restorasyon süreciyle birlikte bu yapıların günümüzdeki temsiliyet biçimlerinin de ele alınması, kültürel mirasın korunmasına yönelik çağdaş tartışmalara somut örnekler üzerinden yaklaşma imkânı sağlamaktadır.

1. Kerbelayı Sefihan Karabağı'nın Hayatı ve Mimari Anlayışı

Nadir Şah Afşar döneminde (1736–1747) Kerbelayı Sefihan Karabağı'nın ailesi, Karabağ Hanlığı'nın başkenti Şuşa'dan Tebriz'in Ahar şehrine sürgün edildi. Sefihan, 1817'de³ Ahar şehrinde dünyaya gelmiştir.⁴ Ailesi saygın bir dinî geçmişe sahipti ve bu durum onun küçük yaşlardan itibaren ilmi ortamlara yakın olmasını sağlamıştır. Tebriz'deki “Doğu Mimari Okulu”nda eğitim gördü ve 1860'tan itibaren Şuşa'nın sürekli gelişmesi, onun ailesiyle birlikte memleketine dönmesine olanak sağladı. Kerbelayı Sefihan, yalnızca kendi bilgi ve deneyimini değil, aynı zamanda yetenekli sanatçıları da Karabağ'a getirerek önemli mimari eserler ortaya koymuş ve Karabağ mimarisinin temellerinin şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Onun eserleri, yalnızca tarihi Azerbaycan toprağı olan Karabağ'da değil, aynı zamanda komşu bölgelerde de inşa edilmiştir. Tarihi kaynaklara göre, XIX. yüzyılda Odessa ve Aşkabat'ta inşa edilen bazı camilerin müellifi de Kerbelayı Sefihan'dır.⁵ Şuşa, XIX. yüzyılda Güney Kafkasya'nın önemli kültürel ve dini merkezlerinden biri olup, onun fikrî ve meslekî gelişiminde belirleyici olmuştur. Kerbelayı Sefihan, Şuşa'daki medreselerde Arapça ve Farsça başta olmak üzere dinî ilimlerde yoğunlaşmıştır. Fıkıh, hadis, tefsir ve kelam gibi alanlarda klasik İslamî metinleri okuyabilecek düzeye erişmiş, böylece dönemin ilmi geleneğine derinlemesine nüfuz etmiştir. Kerbela'ya gerçekleştirdiği ziyaretin ardından kendisine “Kerbelayı” unvanı verilmiş ve bu unvan halk arasında ona duyulan saygının ifadesi hâline gelmiştir. Karabağ'da hem dinî lider hem de danışılan bir şahsiyet olarak tanınan Karabağı, ömrü boyunca halkla iç içe yaşamış ve manevî önderlik rolünü sürdürmüştür. Döneminin sosyal ve siyasal dönüşümlerine rağmen dinî ve kültürel değerleri muhafaza etme çabası, onun hayatının temel dinamiğini oluşturmuştur. Yazılı belgeler sınırlı olsa da, sözlü tarih anlatıları onun yüksek itibara sahip bir ilim ve sanat adamı olduğunu ortaya koymaktadır. Hayatı boyunca gerek eğitimci kimliği gerekse mimari çalışmalarıyla bölge halkı üzerinde kalıcı bir iz bırakmıştır.

Kerbelayı Sefihan Karabağı'nın hayatı, yalnızca bireysel bir gelişim süreci değil, aynı zamanda Karabağ'daki geleneksel dinî entelijansiyanın genel eğilimlerini de yansıtan bir örnektir. Medrese eğitiminin yoğun olduğu bu coğrafyada yetişmiş olması, onun klasik İslam düşüncesine bağlılığını ve yorum gücünü artırmıştır. Sefihan Karabağı, sadece teorik bilgiyle yetinmemiş, aynı zamanda halkla doğrudan iletişim kurarak dinî ve ahlaki öğretileri yaymayı

³ S. Karabağı'nın doğum tarihi bazı araştırmalarda 1788 olarak kaydedilmektedir. Bkz.: Şamil Fatullayev, *Gradoostroitelstvo i Arkhitektura Azerbaycana XIX-XX vekov*, (Leningrad: Şerg Gerb Yayinevi, 1986), 26.; Rizvan Karabağı, *Mimar Kerbelayı Sefihan*, (Bakı: Azerbaycan Neşriyatı, 1995), 7-8.

⁴ Mirza Adıgüzel Bey, *Karabağnameler*, c. I, haz. A. Bakıhanov (Bakı: Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, 1950), 30; Lale Memmedova, Elfan Kasımova ve Ayten Yusufkenan, “Şuşa Kültürel Mirasının Genç Neslin Vatandaşlık Eğitimindeki Rolü”, *Tarihi Yerler ve Abideler IV. Uluslararası Şuşa Sempozyumu* içinde, haz. Gafar Cabbarov, Fariz Halili ve Nazmin Ceferova (Bakı: AFPoliqrAF, 2022), 42.

⁵ Karabağı, *Mimar Kerbelayı Sefihan*, 8.

da görev edinmiştir. Şuşa ve çevresindeki köylerde düzenlenen sohbet meclislerinde yer alması, onun halka ulaşmadaki etkinliğini artırmıştır. Bu çerçevede Karabağı, bir “âlim” olmanın ötesinde, dönemin toplumsal yapısı içerisinde aktif bir kanaat önderi olarak değerlendirilmelidir. Onun faaliyet alanı sadece camilerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda eğitim kurumlarında gençlerin yetişmesine öncülük etmiştir. Çarlık Rusya'sının Karabağ Hanlığı üzerinde 1805'ten itibaren hakimiyeti, özellikle dini yapılar üzerindeki baskılar, Karabağ'ın daha yarı resmi ve halk odaklı yapılarda faaliyetlerini sürdürmesine neden olmuştur.⁶ Bu durum, onun geleneksel öğretim yöntemlerine ve sözlü kültüre daha fazla yaslanmasına yol açmıştır. Aynı zamanda, bölgedeki kültürel sürekliliğin korunmasında önemli bir figür hâline gelmiştir. Onun yaşamı, XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarındaki Karabağ toplumunun dini ve kültürel panoramasını anlamak açısından vazgeçilmez bir örnektir.

Sefihan Karabağı'nın kişisel gelişimi, dönemin mimari ortamıyla da sıkı ilişkilidir ve bu durum onun sadece dinî değil, estetik yönelimlere de sahip bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Geleneksel eğitim sistemi içerisinde sanat, özellikle hat ve mimari ile olan ilişki, onun formasyonunda doğrudan etkili olmuştur. Mimar Sefihan'ın etkisiyle Şuşa'da, Karabağ'ın coğrafi koşullarına uygun, mimari anlayışını önemli ölçüde etkileyen özgün bir mimari üslup yaratılmıştır. Sefihan'ın tasarladığı mimari üslubu ürettiği tüm yapılarda görmek mümkündür.⁷ Özellikle cami, türbe ve dini yapılar üzerine yoğunlaşan gözlemleri, onun mimari anlayışını şekillendirmiştir. Hacim olarak küçük olan bu yapılar bölgenin halk konut mimarisinin birçok özelliğini yansıtan bütünleyici mimari eserleri temsil etmektedir.⁸ Yaşadığı çevredeki mimari tarzların analiz edilmesi, geleneksel yapı tekniklerinin özümzenmesi ve yerel malzeme bilgisine hâkimiyeti, onun mimari yaklaşımının temel taşlarını oluşturur. Karabağı, dinî yapıları yalnızca ibadet mekânı olarak değil, aynı zamanda estetik ve sembolik anlamlar taşıyan bütüncül yapılar olarak değerlendirmiştir. Bu bakış açısı, onun mimari düşüncesinde işlevselliğin yanı sıra sembolizmi de ön plana çıkarmasına neden olmuştur. Mimarlıkla olan ilişkisi, salt teknik bilgiyle değil, kültürel bir birikim ve ilmi altyapı ile de şekillenmiştir. Dolayısıyla onun mimariye yaklaşımı, medrese eğitimi ile kültürel çevrenin birleşiminden doğan özgün bir anlayışı yansıtır. Bu çerçevede Karabağı, mimariyi bir ifade biçimi, bir tebliğ aracı ve kültürel kimliğin taşıyıcısı olarak görmüştür.

Kerbelayı Sefihan Karabağı'nın mimari anlayışı, klasik Azerbaycan mimarisinin temel ilkelerini İslam estetiği ile bütünleştiren bir yaklaşıma dayanmaktadır. Yapıların formunda sadelik ve zarafet arayışı, onun tasarım zihniyetinin belirgin özellikleri arasındadır. Estetik anlayışında simetri, oran-o-

⁶ Elnara Madatova, “Karabağ Hanlığı'nın Mimari Tarihi” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2024), 111.

⁷ İsmayıl İsmayilov, *Bizim Qala, Şuşa*, (Bakı: Zerdab Yayınevi, 2022), 13-14.

⁸ Mikayıl Hüseynov, Leonid Britanitsky ve Abdul Bahab Salamzadeh, “Mimarlığın Genel Tarihi”, *Akdeniz, Afrika ve Asya Mimarisi, VI- XIX yüzyıllar içinde Haz. Yuriy Yaralov*, C. VIII, (Moskova: 1969), 30.

rantı ve mekânsal denge kavramları önemli yer tutmuştur. Karabaği'nin yapı algısında iç mekânın işlevselliği kadar ruhsal atmosferin oluşturulması da büyük önem arz etmiştir. Bu bağlamda, yapıların ibadet ve tefekkürle uyumlu bir ortam sunması temel amaçlardan biri olmuştur. Kullanılan süsleme unsurlarında ise abartıdan uzak, ölçülü ve anlam yüklü motiflere yer verilmiş; özellikle geometrik ve bitkisel desenlerin yoğunluğu dikkat çekmiştir. Geleneksel Azerbaycan mimarisine özgü kubbe ve kemer kullanımı da Karabaği'nin tasarımlarında temel estetik unsurlar olarak yer bulmuştur. O, mimariyi sadece fiziksel bir inşa faaliyeti olarak değil, bir anlamlar bütününün mekânda vücut bulması olarak değerlendirmiştir. Bu düşünsel altyapı, onu klasik mimarlık kalıplarını tekrarlayan bir uygulayıcıdan ziyade, özgün fikirler geliştiren bir düşünür-mimar hâline getirmiştir.

Karabaği'nin mimari düşüncesi, çağdaşı birçok sanatkarın aksine şekilcilikten çok anlamcılığa yönelmiş bir yaklaşıma sahiptir. Onun için bir yapının güzelliği, yalnızca gözle görülen unsurlarla değil, içerdiği manevi atmosfer ve kullanıcıyla kurduğu ilişkilerle ölçülmekteydi. Bu anlayış, özellikle ibadet mekânlarında tefekkür ve huzurun inşasına yönelik planlamalarda kendisini göstermiştir. Mimari mekânda ışığın kullanımı, doğal havalandırma, akustik gibi unsurlar üzerinde titizlikle durması, onun yapıyı bir bütün olarak ele aldığını göstermektedir. Karabaği, geleneksel inşa tekniklerine bağlı kalmakla birlikte, fonksiyonel ihtiyaçları da dikkate alan esnek çözümler geliştirmiştir. Bu yönüyle hem gelenekselciliği hem de yenilikçiliği dengeli biçimde barındıran bir mimarî kimlik sergilemiştir. Mimarlığın sadece teknik değil aynı zamanda kültürel bir üretim alanı olduğunu savunan Karabaği, her yapıyı bir medeniyet mirası olarak tasarlamıştır. Onun bu yaklaşımı, sonraki kuşak mimarlar için ilham kaynağı olmuş ve Karabağ mimari geleneğinde kalıcı bir iz bırakmıştır. Mimariyi maddi dünyanın ötesine taşıyan bu düşünce, Karabaği'nin hem yaşadığı dönemde hem de günümüzde hatırlanmasını sağlayan temel özelliktir.

2. Şuşa'da Kerbelayı Sefihan Karabaği Tarafından İnşa Edilen Camiler

2.1 Yukarı Gövher Ağa Camii

Karabağ Hanlığı'nın başkenti Şuşa'da inşa edilen camilerden biri olan Yukarı Gövher Ağa Camii⁹, mimar Kerbelayı Sefihan Karabaği'nin en önemli eserlerinden biridir. Şehrin merkezi bölgesi olan Meydan semtinde yer alan cami, bu bölgede inşa edilen en eski cami olma özelliğini taşımaktadır. Çizim 1'deki görünüş, caminin özgün eski yapısı temel alınarak 1968 yılında gerçekleştirilen restorasyon sonrası hâli yansıtmaktadır. Yapının inşası, Karabağ Hanlığı'nın kurucusu Panah Ali Han'ın emriyle başlatılmış ve Karabağ Han Sarayı ile eş zamanlı olarak gerçekleştirilmiştir. İlk yapı, yapı malzemesi olarak kamış kullanılarak inşa edilmiştir.¹⁰ Bu durum, Şuşa'nın ilk dönemle-

⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 2 Ağustos 2001 tarihli ve 132 sayılı kararıyla onaylanan, ulusal düzeyde önem taşıyan tarihi ve kültürel miras varlıkları listesinde, söz konusu yapı 344 numaralı envanter kaydıyla yer almaktadır.

¹⁰ M. Baharlı, "Əhvalatı-Qarabağ", içinde *Qarabağnamələr*, III kitab (Bakı: Şərq-Qərb, 2006), 35.

rinde hızlı inşa ihtiyacının ve geçici çözümlerin mimariye yansımaları açısından önemlidir.

Karabağ Hanlığı'nın ikinci hanı İbrahim Halil Han'ın 1759 yılında iktidara gelmesinin ardından mevcut kamış yapı yetersiz bulunmuş ve yerine 1182 Hicri / 1768-1769 Miladi yılında, daha dayanıklı ve kalıcı bir malzeme olan taş (kâgir) kullanılarak yeni bir cami inşa edilmiştir. Bu değişikliğin temel sebepleri arasında artan nüfus, yapının dayanıklılığına duyulan ihtiyaç ve Şuşa'nın siyasi-merkezi öneminin yükselmesi yer almaktadır. Dolayısıyla, caminin malzeme değişimi yalnızca teknik bir yenilik değil, aynı zamanda Şuşa'nın kentleşme sürecindeki gelişimin göstergesidir. 1883-1884 yıllarında ise Gövher Ağa'nın maddi desteğiyle mimar Kerbelayı Sefihan tarafından cami yeniden inşa edilmiş; bu dönemde cami çift minareli olarak tasarlanmış ve önemli ölçüde büyütülerek bugünkü karakteristik görünümüne kavuşmuştur.¹¹ Bu aşama, Karabağ mimarisinde anıtsal ölçekte cami inşasının ulaştığı olgunluk düzeyini ortaya koymaktadır.

Caminin tarihi ile ilgili temel bilgiler, Karabağ tarihi açısından önemli bir kaynak olan Karabağnameler'e dayanmaktadır. Bu kaynakların en bilinen yazarlarından biri olan Mirza Camal Cavanşir, eserinde caminin XIX. yüzyılın ilk yarısında Gövher Ağa'nın maddi desteğiyle restore edildiğini ve bu restorasyon sonucunda caminin "eskisinden daha güzel" bir hale geldiğini ifade etmektedir.¹² Bu ifade, yapının yalnızca işlevsel değil, estetik açıdan da önemsenmiş olduğunu göstermektedir.

Gövher Ağa Camii'nde, inşa tarihini tespit etmek için kullanılabilecek birkaç kitabe bulunmaktadır. 1961 yılında Azerbaycanlı tarihçi M. Nematova tarafından camiyle ilgili gerçekleştirilen epigrafik çalışmada, yapının kuzey cephesindeki kitabelerden birinde Hicri 1202 / 1302 / 1884/1885 tarihinin yer aldığı tespit edilmiştir.¹³ Aynı çalışmada, Şuşa Merkez Camii'nin şehrin en önemli ibadet yapılarından biri olduğu ve ana cephesinde yer alan Arapça kitabeye göre Gövher Ağa'nın vasiyeti üzerine bu yapının söz konusu tarihte restore edilerek Gövher Ağa Camii adını aldığı belirtilmektedir. Buradan, caminin isimlendirilme sürecinin dahi siyasi ve kültürel bir anlam taşıdığı anlaşılmaktadır.

Ancak, M. Nematova'nın 2011 yılında yayınladığı diğer eserinde, caminin kuzey cephesi için bu kez Hicri 1202 / 1202 - Miladi 1788/1789 tarihi verilmiştir.¹⁴ Bu durum, caminin inşa tarihiyle ilgili farklı kaynaklarda geçen bilgiler arasında bir çelişkiye işaret etmektedir. Nematova'nın bu tarihlendirmesi, yapının ilk inşa sürecine ait olabilir; zira XIX. yüzyıl sonlarında gerçekleştirilen

¹¹ Madatova, "Karabağ Hanlığının Mimari Tarihi", 185.

¹² Mirza Camal Cavanşir, "Karabağnameler", *Karabağ Tarihi* içinde (Bakı: Azerbaycan SSC İlimler Akademisi, 1959), 101.

¹³ Meşedihamım Neymatova, "Şuşa Şehrindeki Cuma Camii'nin Yazıtları", (Bakı: Elm, 1961), 48.

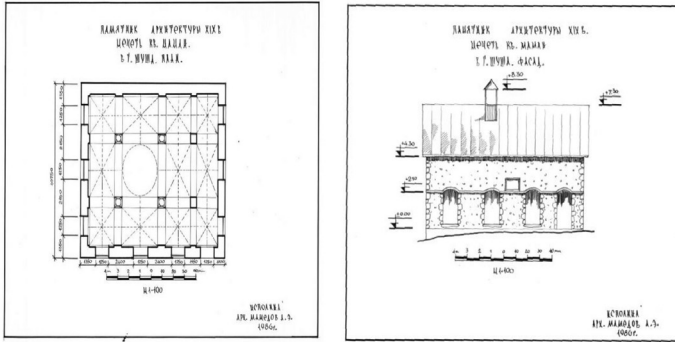
¹⁴ Meşedihamım Neymatova, *Azerbaycan'ın Epigrafik Anıtlar Külliyyatı: XI-XX Yüzyıllarda Şirvan, Gence, Ağdam, Şuşa, Fizuli, Zengilan, Kelbecer'deki Arapça-Farsça-Türkçe Yazıtlar*, haz. Şahin Farzalibeyli (Bakı: Elm ve Tehsil, 2011), 5.

rilen restorasyonla ilgili olarak Hicrî 1302 / Miladî 1884–1885 tarihi başka araştırmalarda da kaydedilmiştir.¹⁵ Dolayısıyla caminin inşa süreci ile sonraki restorasyon faaliyetleri birbirinden ayrılmalı ve kitabelerin hangi döneme ait olduğu dikkatle değerlendirilmelidir. Bu çelişkiler, Karabağ'daki mimari tarih araştırmalarında kronolojik belirsizliklerin hâlen önemli bir sorun olduğunu göstermektedir.

Öte yandan Azerbaycanlı araştırmacı R. Karabağlı'nın eserinde camiye ait bir başka kitabeye değinilmiştir. Bu kitabe caminin ön cephesinde yer almaktadır. Kitabede Arapça “*Karabağ mimarı Kerbelayı Sefihan'ın eseri*” ibaresi yer almaktadır. Hicrî 1301 / 1301 Miladî 1883/84 tarihi olarak okunmaktadır.¹⁶ Bu kitabe, yapının Kerbelayı Sefihan tarafından, Gövher Ağa'nın siparişi üzerine inşa edildiğini belgelemektedir. Bu bilgi, caminin inşa sürecinde yerel mimarların etkin rolünü vurgulaması açısından değerlidir.

Yukarı Gövher Ağa Camii, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Şuşa'nın kentsel kimliğini belirleyen önemli dini mimari yapılar arasında yer almaktadır. Mimarı Kerbelayı Sefihan Karabaği, Karabağ'daki pek çok yapının tasarımını üstlenmiş önemli bir isimdir. Camii, hem tarihsel hem de mimari açıdan büyük öneme sahiptir ve Türk-İslam mimarisinin çeşitli karakteristik özelliklerini bünyesinde taşımaktadır. Yapının çift minareli görünümü, Selçuklu mimarisinin güçlü etkilerini yansıtmaktadır ve Şuşa'daki Türk mimarisinin en görkemli örneklerinden biri olarak kabul edilir. Minareler, demir kırmızısı, kırmızı tuğla ve açık mavi renkte iki renkli tuğlalardan başarıyla inşa edilmiştir. Ana yapı malzemesi olarak ise sağlıklı mermer kireç taşı kullanılmıştır.¹⁷

Çizim 1: Yukarı Gövher Ağa Camii

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Azerberpa Enstitüsü Arşivi,
Envanter No: 3.4.587/707, Yukarı Gövher Ağa Camii'ne ait yapı tespit belgesi, Şuşa, 1968.

¹⁵ Eldar İsmayilov, “Kafkasya ve Küreselleşme”, *Karabağ Hanları: Yaşlı Soyların Nesiller Aracılığıyla Tanımı*, (Bakü: 2014), 131.

¹⁶ Rizvan Karabağlı, *Karabağ'ın Mimari İrsi*, (Bakı: 2021), 22-23.

¹⁷ Madatova, “Karabağ Hanlığı'nın Mimari Tarihi”, 188.

Plan şeması dikdörtgen formda olup, üç sahnın ibadet mekânı ve eyvan düzenlemesiyle klasik cami tipolojisine bağlı kalınmıştır. Giriş kapısı gösterişli bir taç kapı formunda tasarlanmış, ahşap kapılar üzerinde geometrik geçme motifleri ve yazı kuşakları işlenmiştir. Mihrap nişi ise stalaktitli süslemelerle bezenmiş, taş işçiliği yüksek düzeyde ustalık göstermektedir. İç mekânda kemerli tonozlar ve sütunlar, yapının taşıyıcı sistemi olarak öne çıkmakta ve klasik Türk-İslam mimarisine uygunluğu vurgulamaktadır. Bu unsurlar, caminin hem estetik hem de teknik açıdan dönemin mimarlık birikimini yansıtan bir anıt eser olmasını sağlamaktadır.

Kerbelayı Sefihan'ın mimari dilini yansıtan bu minareler, Şeki'deki Gileyli Camii (XVIII. yüzyıl), Odesa'daki Karabağ Camii (XIX. yüzyıl), Aşkabat'taki Cuma Camii (XIX. yüzyıl), Ağdam'daki Cuma Camii (XVIII.-XIX. yüzyıl) ve Berde'deki İmamzade Camii (XII.-XIV. yüzyıl) gibi tarihi yapılarda da izlemek mümkündür. Bu yapılar, Kerbelayı Sefihan'ın bölgesel mimarlıkta süreklilik ve yenilik arasında denge kurma çabasını göstermektedir. Dolayısıyla Gövher Ağa Camii, bu mimari sürekliliğin Karabağ'daki en güçlü temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Karabağ bölgesindeki Türk-İslam kültür mirasına ait mimari eserler, özellikle 1990'ların başındaki Ermeni-Azerbaycan çatışmaları sırasında sistematik ve kasıtlı olarak tahrip edilmiştir. Bu tahribat sürecinde pek çok eser ya tamamen yok olmuş ya da ağır hasar görmüştür. Az sayıdaki yapı, Gövher Ağa Camii de dahil olmak üzere, bu tahribattan kurtulabilmiştir. Tahribatın temel sebepleri arasında savaş kaynaklı yıkımlar, doğal afetler ve uzun süreli bakım ihmalinin etkileri bulunmaktadır. Bu durum, kültürel mirasın korunmasının savaş ve çatışma ortamlarında ne denli kırılgan olduğunu göstermektedir.

2020 yılında Azerbaycan'ın Şuşa'yı tekrar kontrolüne almasının ardından caminin restorasyonuna hızlıca başlanmıştır. Gövher Ağa Camii ve bitişiğindeki medresenin restorasyonu, Haydar Aliyev Vakfı tarafından organize edilmiş, finansmanı ise Paşa Holding tarafından sağlanmıştır. Restorasyon çalışmaları 2021 yılının sonlarında başlamış,¹⁸ Avusturyalı Wehdorn Architektent firmasının denetiminde, Azerbaycan, İtalya ve Türkiye'den firmalardan oluşan uluslararası bir konsorsiyum tarafından yapının özgün mimari tarzına sadık kalınarak yürütülmüştür. Fotoğraf 1'de yer alan caminin restorasyonu, 10 Mayıs 2023 tarihinde tamamlanmıştır. Bu süreçte, yapının orijinal estetik ve yapısal özelliklerinin korunması temel hedef olarak benimsenmiştir. Bu yaklaşım, Karabağ'ın kültürel mirasının uluslararası ölçekte de önemsendiğini ortaya koymaktadır.

Yukarı Gövher Ağa Camii, sadece dini bir ibadet mekânı olmanın ötesinde, Şuşa'nın sosyal ve kültürel yaşamında da merkezi bir konuma sahip olmuştur. Camiler tarih boyunca Müslüman toplumlarda ibadetin yanı sıra toplumsal buluşma, eğitim, kültürel aktarım ve dayanışma mekanları olarak işlev

¹⁸ "Yukarı Gövher Ağa", *Haydar Aliyev Fondu*, erişim 25 Nisan 2025, <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/92/5344/>

Fotoğraf 1. Yukarı Gövher Ağa Camii, Restorasyon Çalışmalarından Sonra, 2023

Kaynak: Fotoğraf: Wikimedia Commons, yazar: Sefer azeri, CC BY-SA 4.0 lisansı

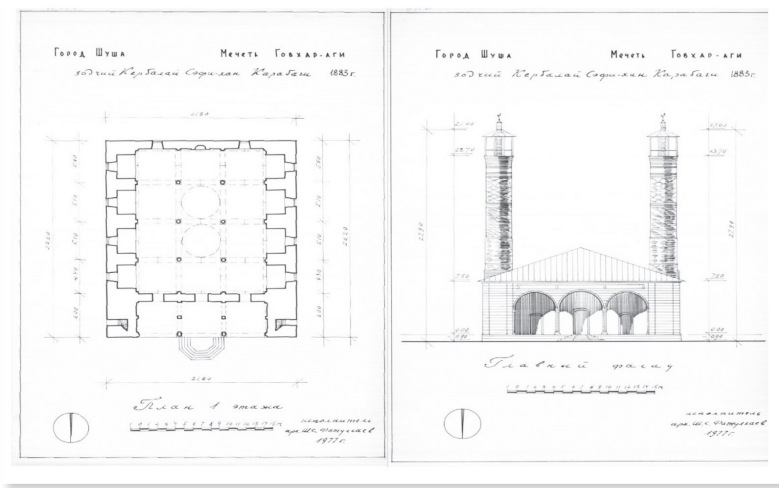
görmüştür. Bu caminin geniş planı ve üç nefli düzeni, büyük cemaatlerin namaz ve sosyal etkinliklerde bir araya gelmesine uygun mekânsal koşulları sunmaktadır. Dolayısıyla, Yukarı Gövher Ağa Camii, hem manevi hem de sosyal hayatın şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu çok yönlü işlevsellik, caminin yalnızca mimari bir eser değil, aynı zamanda Şuşa'nın kimliğini şekillendiren bir kültürel merkez olduğunu göstermektedir.

2.2. Çöl Kale Camii

Çöl Kale Camii¹⁹, XIX. yüzyılda Şuşa kentinin Çöl Kale semtinde, mimar Kerbelayı Sefihan Karabaği tarafından inşa edilmiştir. Şuşa'daki 17 tarihi camiden biri olan bu yapı, yalnızca ibadet amaçlı kullanılan bir dini mekân olmanın ötesinde, dönemin sosyal ve kültürel yaşamını yansıtan önemli bir mimari örnek olarak değerlendirilmektedir. Osmanlı ve Kafkasya'daki geleneksel mahalle camilerinde olduğu gibi, bu cami de sadece namaz vakitlerinde değil, cemaatin günlük hayatta bir araya geldiği, dini ve ahlaki konuların konuşulduğu, bayramlarda ve özel günlerde toplumsal birlikteliğin pekiştirildiği bir sosyal buluşma mekânı işlevi görmüştür. Gövher Ağa Camii gibi Çöl Kale Camii de, Karabağ'daki İslam mimarisi mirasının temsilcilerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu yapı, Şuşa'da dini mekânların aynı zamanda sosyal örgütlenmenin merkezleri olduğunu gösteren somut bir örnek niteliğindedir.

¹⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 2 Ağustos 2001 tarihli ve 132 sayılı kararıyla onaylanan, ulusal düzeyde önem taşıyan tarihi ve kültürel miras varlıkları listesinde, söz konusu yapı 5103 numaralı envanter kaydıyla yer almaktadır.

Çizim 2: Çöl Kale Camii

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Kùltür Bakanlığı Azerberpa Enstitüsü Arşivi,
Envanter No: 3.4.788/7098, Çöl Kale Camii'ne ait yapı tespit belgesi, Şuşa, 1986.

Azerbaycan Kùltür Bakanlığı arşiv kayıtlarına göre, camide bugüne dek herhangi bir restorasyon çalışması yapılmamıştır.²⁰ Yapının kuzey yönünde, doğu yönündeki manzarayı sınırlayan iki katlı bir son cemaat yeri yer almaktadır. Çizim 2’de görölen yapı, ilginç kompozisyonu ve mimari üslubuyla diğeri mahalle camilerinden ayrılmaktadır. Cami minaresi olmadan inşa edilmiştir. Caminin genel girişi asimetrik düzenlenmiş bir ana cepheye sahiptir. İç mekân, Güney Kafkasya bölgesine özgü taşra cami mimarisi doğrultusunda sade fakat işlevsel bir düzenlemeye sahiptir. Ahşap direkler ile bölümlenen iç alan, kible yönünde mihrap nişiyle son bulmakta; doğal ışık, sınırlı sayıda pencere açıklığıyla sağlanmaktadır. Plan kurgusu ve yapıım teknikleri, yerel taş işçiliğı ile İslam mimarisinin bölgesel yorumu arasında bir geçiş alanı oluşturmaktadır. Bu özellik, caminin hem yerel geleneklere hem de evrensel İslam mimarlığına bağıllığını yansıtan melez bir karakter taşıdığını ortaya koymaktadır.

Mimari analiz yöntemi doğrultusunda değerlendirildiğinde, caminin dik-dörtgen plan şeması, ortada yer alan dört adet sekizgen taş sütunla desteklenen merkezi kubbe sistemi ve yapının genel taşıyıcı yapısı, klasik Türk-İslam mimarisinde görülen yapısal anlayışla paralellik göstermektedir. Sütunlar yalnızca taşıyıcı unsur olarak değil, aynı zamanda iç mekânın ritmini belirleyen mimari elemanlar olarak da işlev görmektedir. Kubbenin üzeri dışarıdan yüksek eğimli çatı ile örtülmüş, böylece yapı hem estetik hem de fonksiyonel açıdan dengelenmiştir.

²⁰ Azərbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Azerberpa Enstitüsü Arşivi, Envanter No: 3.4.788/7098, Çöl Kale Camii'ne ait yapı tespit belgesi, (Suşa: 1986).

Fotoğraf 2. Çöl Kale Camii, Restorasyon Çalışmalarından Sonra, 2025

Kaynak: Fotoğraf : President.az tarafından, CC BY 4.0
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=162893824>

Şuşa'nın Çöl Kale Mahallesi'nde yer alan cami, yaklaşık 19,7 x 11,5 metre boyutlarında, dikdörtgen planlı bir yapıdır.²¹ Bu ölçüler ve mekânsal düzen, caminin küçük ölçekli mahalle camisi tipolojisi içinde anıtsal bir etki yaratma çabasını göstermektedir.

Yapı genel olarak üç ana bölümden oluşmaktadır: kemerli giriş mekânı, erkekler ibadet alanı (harim) ve ikinci katta yer alan kadınlar mahfili. Kadınlar mahfiline giriş, batı duvarındaki bir geçiş aracılığıyla sağlanmaktadır. Fotoğraf 2'de görülen yapının ana cephesi, genel olarak düz ve sade bir tasarıma sahip olmakla birlikte, köşe taşlarındaki oyma detaylar, kesme taş sütunlar, sivri kemerler ve geniş taş basamaklarla zenginleştirilmiştir. Caminin taşıyıcı sistemi, ortada konumlanan dört adet sekizgen taş sütun üzerine oturan bir merkezi kubbe ile desteklenmiştir. Bu sütunlar süsleme ögesi değil, yapının ana yük taşıyıcı elemanlarıdır. Kubbe dışarıdan yüksek eğimli bir çatı ile korunmuştur. Sütunlarla aynı aks üzerinde konumlandırılan pilasterler (duvar payandaları), hem yatay hem de düşey yükleri dengeleyerek yapının statik bütünlüğünü güçlendirmektedir.²² Bu teknik detaylar, dönemin taş işçiliğinde ulaşılan mühendislik seviyesini ortaya koymaktadır.

Çöl Kale Camii'nin iç mekânı, sade ama dengeli bir oransallıkla kurgulanmış, süsleme detayları ise minimum düzeyde tutulmuştur. Harimde yer alan mihrap nişi kible yönünde merkezi olarak yer almakta; minber ve diğer dini elemanlar ise daha çok işlevselliği önceleyen bir tasarım anlayışıyla dü-

²¹ Elturan Avalov, *Arkhitektura Goroda Şuşi*, (Bakı: Elm Yayınevi, 1977), 35.; Fatullayev, *Gradostroitelstvo i Arkhitektura Azerbaycana XIX-XX vekov*, 26.

²² Karabağlı, *Karabağ'ın Mimari İrsi*, 168.

zenlenmiştir. Bu bağlamda, caminin estetik etkisi, mimari öğelerin oranı ve doğal taş malzemenin yüzey dokusuyla sağlanmaktadır. Bu sadelik, caminin sanat anlayışının ihtişamdıan çok ölçülülük ve işlevselliğe dayalı olduğunu göstermektedir.

Tarihsel karşılaştırmalar yapıldığında, Çöl Kale Camii'nin plan organizasyonu, yapısal sistemleri ve sadelikle bütünlüşmüş süsleme unsurları bakımından Türk-İslam mimarisinin özellikle Osmanlı taşra camileri ile Selçuklu dönemi Anadolu camilerindeki örneklerle benzerlik göstermektedir. Ancak yapı, Güney Kafkasya'ya özgü yerel taş mimarisiyle bu klasik şemayı özgün biçimde birleştirmiştir. Bu sentez, Karabağ'daki dini mimarinin hem yerel hem de uluslararası üsluplarla etkileşim halinde olduğunu kanıtlamaktadır.

Fotoğraf 2'de yer alan Çöl Kale Camii, günümüzde restore edilmiş olsa da, uzun yıllar boyunca yıkık durumda kalmış ve ibadete kapalı bir şekilde varlığını sürdürmüştür. 1992 yılı Mayıs ayında Ermeni silahlı kuvvetlerinin Şuşa'yı işgali sırasında diğer birçok tarihi yapı gibi bu cami de ciddi biçimde tahrip edilmiş ve yağmalanmıştır. Caminin iç mekân öğeleri yok edilmiş, taş işçiliği zarar görmüş, yapıya ait kitabeler ve süsleme unsurları ortadan kaldırılmıştır. Aynı dönemde, caminin yakınında yer alan ve XIX. yüzyıldan kalma Çöl Kale Pınarı da benzer şekilde tahribata uğramıştır. Mimarisi camiyle benzerlik taşıyan bu pınar, yalnızca bir su kaynağı değil, aynı zamanda işlevsel ve kültürel değeri yüksek bir yapı olarak değerlendirilmekteydi. Bu tahribat, Şuşa'daki kültürel mirasın bilinçli olarak hedef alındığını ve savaşın yalnızca askeri değil, kültürel boyutlarıyla da yıkıcı olduğunu göstermektedir.

Bu ağır tahribata rağmen, caminin günümüze ulaşan kalıntıları, özgün planı ve mimari özelliklerine dair önemli ipuçları sunmaktaydı. Özellikle taşıyıcı sistemin bazı bölümlerinin hâlâ ayakta olması, yapının aslına uygun biçimde yeniden inşa edilebilmesine olanak tanımıştır. Tahribatın nedenleri yalnızca savaş ve işgalle sınırlı kalmayıp, uzun süreli ihmal, yeterli koruma önlemlerinin alınmaması ve sistematik yok etme girişimleri gibi çok boyutlu faktörleri de içermektedir. Buna karşın, Çöl Kale Camii'nin mimari planı, taş işçiliği ve taşıyıcı sistemleri gibi yapısal unsurlarının izlenebilir durumda olması, bu yapıyı koruma ve yaşatma adına önemli bir imkân sunmuştur. Dolayısıyla, yapı, kültürel mirasın direncini ve yeniden canlandırılma potansiyelini simgeleyen bir örnek olarak öne çıkmaktadır.

Nitekim, Şuşa Devlet Tarihi-Mimari Koruma Alanı içerisinde yer alan ve şehrin en kıymetli dini yapılarından biri kabul edilen Çöl Kale Camii'nde, 2023 yılında kapsamlı bir restorasyon süreci başlatılmıştır. Bu süreç, uzman denetiminde, yapının tarihi ve mimari kimliğine uygun biçimde yürütülmüştür. Restorasyon çalışmaları sonucunda, 27 Mart 2025 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve eşi Mehriban Aliyeva, yenilenen cami ile bitişindeki tarihi çeşmenin açılışına katılmışlardır.²³ Devlet Başkanı

²³ "İlham Aliyev ve eşi Şuşa'daki açılışlara katıldı," *Sfera.az*, 27 Mart 2025, <https://sfera.az/ilham-aliyev-ve-esi-susadaki-acilislara-katildi> (erişim 23 Haziran 2025).

ve eşi, yapılan çalışmaları yerinde inceleyerek, Şuşa'nın tarihi ve kültürel mirasının korunmasının ulusal kimlik açısından taşıdığı öneme vurgu yapmışlardır. Böylece, bir dönem yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Çöl Kale Camii, günümüzde yeniden ihya edilerek hem ibadet hem de kültürel hafıza mekânı olarak varlığını sürdürmektedir. Bu süreç, caminin sadece geçmişin bir hatırası değil, aynı zamanda geleceğe aktarılan canlı bir miras olduğunu kanıtlamaktadır.

2.3. Mamay Camii

Mamay Camii²⁴, XIX. yüzyılın sonlarında Hacı Kazım'ın oğlu Hacı Baba tarafından Şuşa şehrinin ortasında yeni bir cami olarak inşa ettirilmiştir. Bu durum, dönemin toplumsal yapısında dini merkezlerin hâlen güçlü bir ihtiyaç olarak varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Mimar Kerbelayı Sefihan Karabağı'nın eseri olan cami, çizim 3'te görüldüğü üzere klasik mahalle camisi formunu yansıtmaktadır. Bu tercih, Karabağ'da geleneksel Türk-İslam mimari tipolojisinin sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır. 1978-1979 yıllarında Azerbaycan Kültür Bakanlığı bünyesinde cami üzerinde anıt restorasyon çalışmaları yürütülmüştür. Bu restorasyon, Sovyet dönemi koşullarında dahi yapının kültürel değerinin farkına varıldığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Cami, Şuşa'nın Mamay Mahallesi'nde, küçük dikdörtgen bir alan üzerinde konumlanmakta; çevresindeki imar duvarları ve bitişiğindeki çeşme ile bütüncül bir mekânsal kompozisyon sunmaktadır. Bu mekânsal birliktelik, caminin yalnızca ibadet yeri değil, mahalle dokusu içinde bütünleşmiş bir sosyal merkez olduğunu da ortaya koymaktadır. Mahalle camilerine özgü olarak, Mamay Camii'nde ezan okunması amacıyla kullanılan ahşap bir minare yer almaktadır. Söz konusu mimari eleman, küçük ölçekli camilerin yalın ama işlevsel karakterini pekiştirmektedir.²⁵

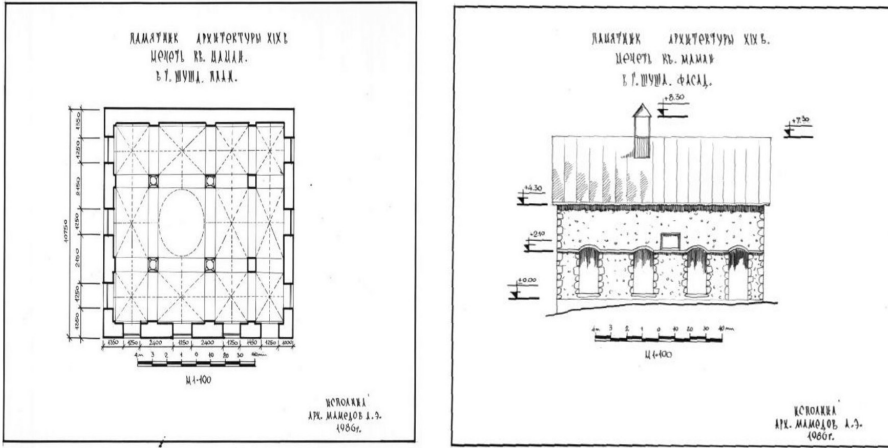
Yapının dikdörtgen planlı iç mekânı, üç sahınlı düzene sahiptir ve bu alan sekizgen taş sütunlar ile bölünmüştür. Bu planlama anlayışı, özellikle Selçuklu dönemi taşra camilerinde sıkça görülen bir yaklaşımdır. Dolayısıyla yapı, Karabağ mimarisinde Selçuklu mirasının sürdürüldüğünü kanıtlayan önemli bir örnektir. Harim bölümü zemin katta yer almakta; doğu cephesinde ise kadınlar mahfili üst kata konumlandırılmıştır. Mahfile ulaşım, içeriden sağlanan bağımsız bir geçişle mümkündür.²⁶ Bu düzenleme, dönemin sosyal yapısında kadınların ibadet mekânında yer alış biçimini göstermesi bakımından önemlidir.

²⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 2 Ağustos 2001 tarihli ve 132 sayılı kararıyla onaylanan, ulusal düzeyde önem taşıyan tarihi ve kültürel miras varlıkları listesinde, söz konusu yapı 5166 numaralı envanter kaydıyla yer almaktadır.

²⁵ "Şuşa, Mamay Camii", *Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı (ACKB)*, erişim 25.04.2025, <http://heritage.gov.az/az/monuments/mamay-mescidi>.

²⁶ Avalov, *Arkhitektura Goroda Şuşi*, 37.

Çizim 3: Mamay Camii

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Azerberpa Enstitüsü Arşivi,
Envanter No: 3.4./725, Mamay Camii'ne ait yapı tespit belgesi, Şuşa, 1986.

Caminin girişi, ana cephenin sağında ve asimetrik olarak konumlandırılmıştır. Bu tercih, yapının inşa edildiği arazinin topoğrafyasına ve mahalle içi yol bağlantılarına bağlı zorunlu bir düzenleme olarak değerlendirilebilir. Bu asimetrik çözüm, yerel koşulların mimari tasarımda ne denli belirleyici olduğunu göstermektedir. Doğu cephesinde yer alan pencere açıklıkları, doğal ışığın iç mekâna girmesini sağlamakta olup bu pencerelerde metal korkuluklar kullanılmıştır. Taşıyıcı sistem, dış duvarlar ve içteki sütunlardan oluşmakta; örtü sistemi ise ortada yer alan tek kubbe ve yanlarda düzenlenmiş çapraz tonozlardan oluşmaktadır. Bu taşıyıcı kurgu, yapının hem statik açıdan sağlam hem de estetik açıdan dengeli bir görünüme ulaşmasını sağlamaktadır. Yöresel taş ve kireç harcı, yapı malzemesi olarak tercih edilmiştir. Bu malzeme seçimi, yapının hem yerel kaynaklara dayandığını hem de çevreyle uyumlu bir kimlik kazandığını ortaya koymaktadır. Yaklaşık 10,75 x 13,60 metre boyutlarında olan yapı, küçük ölçekli mahalle camileri kategorisinde değerlendirilmektedir.²⁷

Mimari analiz açısından bakıldığında, Mamay Camii'nin sade fakat dengeli yapısı, taşıyıcı sistemin yalın gücü ve cephe kompozisyonundaki sadelik ile öne çıkar. Bu özellikler, yapının süslemeden çok strüktürel bütünlüğe dayalı bir estetik anlayış benimsediğini göstermektedir. Taş işçiliği, özellikle köşe detayları ve kemerli açıklıklarda kendini göstermekte; süsleme repertuarı ise işlevselliğe odaklı, ölçülü bir estetik anlayışla sınırlandırılmıştır. Bu yaklaşım, Karabağ'daki taş işçiliği geleneğinin dini yapılara nasıl yansıdığını ortaya koymaktadır. Ana cephesi, örneğin Çöl Kale Camii'nin anıtsal ve nispeten daha gösterişli giriş cephesiyle kıyaslandığında daha sade ve kapalı bir mima-

²⁷ Fatullayev, *Gradostroitelstvo i Arkhitektura Azerbaycana XIX-XX vekov*, 29.

Fotoğraf 3: Mamay Camii, Restorasyon Çalışmalarından Sonra, 2025

Kaynak : Wikimedia Commons, Yazar : Sefer azeri , CC0 lisansı
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=151348296>

ri dil kullanılmıştır. Bu fark, mahalle ölçeğindeki camilerin gösteriştten ziyade mahremiyet ve işlevselliğe yöneldiğini göstermektedir. Caminin konumlandığı mahalle dokusu içerisinde, yalnızca ibadet değil sosyal etkileşim ve mahalle yaşamına dair işlevler de üstlendiği anlaşılmaktadır. Bu işlevsellik, camiye aynı zamanda bir toplumsal birliktelik mekânına dönüştürmektedir. Caminin yakın çevresinde bir meydan, bir hamam ve bir çeşme yer almakta olup, bu unsurlar caminin sosyal rolünü destekleyen tamamlayıcı birimler olarak değerlendirilmelidir.

Ermeni işgali sırasında yapı ciddi hasar almış, özellikle çeşmenin üzerindeki kitabeler silinmiş ve yerine haç işaretleri kazınmıştır. Bu durum, tahribatın yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda kültürel ve sembolik boyutlar taşıdığını açıkça ortaya koymaktadır. Sovyetler Birliği döneminde ise cami işlevinden uzaklaştırılarak “şiir evi” olarak kullanılmış, bu da yapının dinsel kimliğini zedelemiştir. Böylece cami, hem ideolojik hem de sembolik bir dönüşüme uğramıştır. Dolayısıyla tahribat yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda sembolik ve işlevsel düzeyde de gerçekleşmiştir. Fotoğraf 3’te görülen Mamay Camii’nin restorasyon çalışmalarına, 2023 yılında Haydar Aliyev Vakfı’nın öncülüğünde ve PASHA Holding’in finansal desteğiyle başlanmıştır. Bu girişim, devlet ile özel sektör işbirliğinin kültürel mirasın korunmasında önemli bir rol üstlenebileceğini göstermektedir. Süreç, yapının özgün mimari kimliği esas alınarak yürütülmüş; caminin pencere düzeni tarihi görünümüne uygun biçimde yeniden yapılandırılmış, yapı çevresindeki harap alanlar ise belgeler ışığın-

da aslına uygun olarak yeniden inşa edilmiştir. Bu restorasyon, yalnızca fiziki değil, aynı zamanda kültürel kimliğin iadesine yönelik bir adım olmuştur. Bu restorasyon yalnızca yapının fiziksel onarımını değil, aynı zamanda tarihi, sosyal ve kültürel kimliğinin iadesini de hedeflemiştir.²⁸

Sonuç olarak Mamay Camii, mimari formu, taşıyıcı sistem kurgusu, sosyal işlevleri ve geçirdiği tarihsel dönüşümler açısından Karabağ'daki Türk-İslam mimarisinin önemli örneklerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Bu değerlendirme, caminin yalnızca yerel ölçekte değil, aynı zamanda Türk-İslam mimari geleneğinin sürekliliğini gösteren bölgesel bir temsilci olduğunu kanıtlamaktadır. Mimar Kerbelayı Sefihan Karabağı, bu yapıda da geleneksel mimari unsurları korurken, yerel ihtiyaç ve malzeme olanaklarına uygun bir tasarım anlayışı geliştirerek bölgesel mimari sürekliliği sağlamıştır. Bu bağlamda Mamay Camii, hem tarihsel hem de kültürel açıdan çok katmanlı bir anlam taşımaktadır.

2.4. Saatli Camii

Şuşa'da yer alan Saatli Camii²⁹, kentin tarihi ve kültürel dokusunu yansıtan önemli mimari eserlerden biridir. Saatli Mahallesi'nde konumlanan bu cami; ölçeği, mimari kurgusu ve süsleme detaylarıyla dikkat çekmektedir. Araştırmalara göre, Panah Ali Han döneminde 1759 yılında inşa edilen cami ve medresenin yerine, 1883 yılında Azerbaycanlı mimar Kerbelayı Sefihan Karabağı'nın projesine dayanılarak Şuşa'da yeni bir cami inşa edilmiştir. Bu alanda daha önce yer alan medrese, dönemin önemli eğitim merkezlerinden biri olup, ünlü Azerbaycanlı şair Molla Panah Vagif'in burada ders verdiği bilinmektedir. Ancak sonraki yıllarda medrese yapısı yıkılmış ve günümüze ulaşamamıştır. Bu tarihsel süreç, Şuşa'daki dini yapıların yalnızca ibadet değil aynı zamanda eğitim ve kültür işlevi üstlendiğini göstermektedir. Böylece Saatli Camii'nin bulunduğu alan, farklı dönemlerde dini, sosyal ve entelektüel hayatın merkezi olmuştur.

Azerbaycan Kültür Bakanlığı arşiv bilgilerine göre, Şuşa'nın düz cephe- li camilerinden Saatli Camii'nin ana cephesi asimetrik bir girişe sahiptir.³⁰ Çizim 4'te görülen caminin Şuşa'daki diğer mahalle camilerinden ayrılan en büyük özelliği desenli minareye sahip olmasıdır. Minaredeki süslemeler Karabağ "Zili" halısındaki süslemelere benzemektedir. Minare, caminin hacmine bitişik, geç dönem yapılarından biridir.³¹ Mermer görünümlü taş kullanılarak inşa edilen caminin ölçüleri 13.10 x 16.7 m'dir. Saatli Camii'nin tek minaresi,

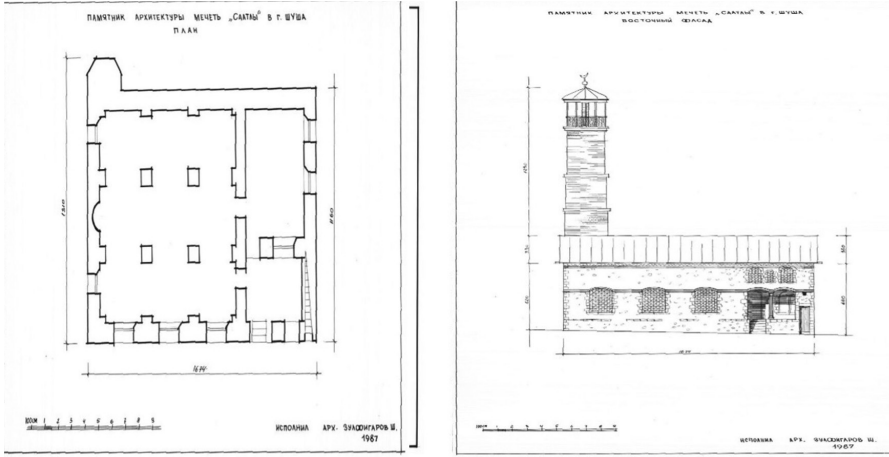
²⁸ "Haydar Aliyev Vakfı'nın Mamay Camii'nde gerçekleştirdiği restorasyon çalışmalarıyla tanışma," *Mehriban Aliyeva Dergisi*, <https://mehriban-aliyeva.az/news/node/849742> (erişim 2 Nisan 2025).

²⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 2 Ağustos 2001 tarihli ve 132 sayılı kararıyla onaylanan, ulusal düzeyde önem taşıyan tarihi ve kültürel miras varlıkları listesinde, söz konusu yapı 355 numaralı envanter kaydıyla yer almaktadır.

³⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Azerberpa Enstitüsü Arşivi, Envanter No: 3.4.3011/725, "Saatli Camii'ne Ait Yapı Tespit Belgesi" (Şuşa: 1987).

³¹ Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988), 19.

Çizim 4: Saatli Camii

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Azerberpa Enstitüsü Arşivi, Envanter No: 3.4.3011/725, Saatli Camii'ne ait yapı tespit belgesi, Şuşa, 1987.

diğer camilerden farklı olarak cami binasına bağlı değildir ve minareye giriş caminin içinden değil, avlusundandır. Camiye bitişik olmayan minare, mimar tarafından yapıya sonradan eklenmiş bir unsur olup, yapının arka kısmında konumlandırılmıştır. Buradaki mimari tercihler, caminin özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Özellikle minarenin camiye bitişik olmaması, onu Şuşa'daki diğer mahalle camilerinden ayıran farklı bir plan anlayışını göstermektedir.

Karabağ'daki bu tarihi caminin mimari üslubu, yerel Aran mimarlık ekolü ile Anadolu Türk mimari geleneklerini birleştiren niteliktedir. Özellikle minare formunda bu sentez açık biçimde gözlemlenmektedir. Simetrik düzen, tek minare, sade cephe kompozisyonu ve taş işçiliği gibi unsurlar, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı mimarisine özgü karakteristikleri yansıtmaktadır. Nitekim bu cami, mimari biçimi bakımından XII. yüzyıla tarihlenen Siirt Ulu Camii ile benzerlikler taşımaktadır. Her iki yapıda da sade fakat anıtsal bir dış cephe anlayışıyla kentsel silüete hâkimiyet sağlanmaktadır.³² Çizim 4'te yer alan minare süslemeleri, Selçuklu dönemine ait İsfahan'daki Gar Minaresi (XII. yüzyıl), Haz Ali Camii minareleri (XII. yüzyıl) ve Sarman minareleri (XII. yüzyıl) ile benzerlik göstermektedir. Ayrıca minarenin genel mimari yapısı, Şuşa'daki Yukarı Gövher Ağa Camii ile Ağdam'daki Cuma Camii'nin minareleriyle benzerlik göstermektedir. İslam dönemi mimari eserleri incelendiğinde, farklı coğrafyalarda inşa edilmiş yapılarda ortak üslup özelliklerinin korunduğu görülmektedir. Bu benzerlikler, Türk mimarisinin geleneksel çizgilerini muhafaza ederek zaman içinde istikrarlı biçimde geliştiğini ortaya koymaktadır. Bu karşılaştırmalar, Saatli Camii'nin yalnızca yerel bir mimari ürün değil, Türk-İslam dünyasındaki ortak mimari dilin bir parçası olduğunu

³² Madatova, "Karabağ Hanlığı'nın Mimari Tarihi", 199.

Fotoğraf 4: Saatli Camii, restorasyondan sonra 2024

Kaynak: Wikimedia Commons, Yazar : Sefer azeri, CC0 lisansı
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=147816998>

kanıtlamaktadır. Yapının üslubu, Karabağ'daki mimari sürekliliğin yanı sıra Selçuklu ve Osmanlı mirasıyla bağını da vurgulamaktadır.

Fotoğraf 4'te görülen Saatli Camii, 1977 yılında “Şuşa Tarihi ve Mimari Koruma Alanı” kapsamına alınarak resmî olarak koruma altına alınmıştır. Yapı, 1984-1985 yıllarında geçirdiği ilk restorasyon sürecinde ahşap taşıyıcı sistemleri ve çatı örtüleriyle müdahale görmüş; ardından 1988 yılında mimarlar A. Şukurova, Z. Mirzoev ve A. Seyidov tarafından kapsamlı bir koruma projesi hazırlanmıştır. Bu iki müdahale süreci, yapının tarihsel devamlılığı ve özgünlüğünün korunmasına yönelik önemli adımlar olmuştur. Bu süreç, Sovyet döneminde dahi Karabağ'daki tarihi yapıların korunmasına yönelik bir bilinç bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Ancak bu süreçler ne yazık ki işgal döneminde sekteye uğramıştır. 8 Mayıs 1992 tarihinde Ermeni Silahlı Kuvvetleri'nin Şuşa'yı ele geçirmesi sonrasında Saatli Camii ağır tahribata uğramış, iç mekânları yok edilmiş, minaresi kısmen yıkılmış ve yapı genel olarak harabeye çevrilmiştir. İşgal sırasında cami yapısının “yaban domuzlarının mera alanı” olarak kullanıldığı tespit edilmiş olup, bu durum yapının hem fiziksel bütünlüğüne hem de dini sembolizmine yönelik açık bir aşağılama olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca yapı, işgal süresince “Kismakhinlu” adıyla anılmıştır.³³ Bu dönemde camiye yönelik yapılan tahribat, yalnızca fiziki yıkımı değil, aynı zamanda kültürel ve dini kimliğe

³³ Samvel Karapetyan, *Ermeni Mimari Yapılarının Azerbaycan'da ve Artsah'da Durumu*, (Yerevan: 2011), 89.

karşı yapılmış bir saldırıyı da simgelemektedir.

Bu çok yönlü tahribatın ardından, 2021 yılı Aralık ayında Haydar Aliyev Vakfı'nın öncülüğünde restorasyon çalışmalarına başlanmıştır. Paşa Holding'in finansal desteğiyle yürütülen çalışmalar, Avusturyalı Wehdorn Architekten firmasının denetiminde, Azerbaycan, İtalya ve Türkiye'den firmaların oluşturduğu bir konsorsiyum tarafından gerçekleştirilmiştir. Restorasyon süreci, yapının özgün mimari dokusuna sadık kalınarak planlanmış; minare, cephe düzenlemeleri ve iç mekân unsurları dönemin mimari tekniklerine uygun biçimde yeniden ihya edilmiştir. Bu restorasyon süreci, uluslararası iş birliği ile yürütülmüş olması bakımından dikkat çekici olup, Karabağ'daki kültürel mirasın korunmasında yeni bir dönemin başlangıcı niteliğindedir.

Fotoğraf 4'te yer alan Saatli Camii'nin mimari özellikleri, yalnızca fiziksel bir yapı çözümlemesi ile sınırlı değildir. Cami, aynı zamanda dini ve sosyal bir mekân olarak da değerlendirilmelidir. Plan şeması, taşıyıcı sistemi ve süsleme repertuarı, onun sadece ibadet yeri değil, aynı zamanda mahalle halkının toplandığı bir sosyal merkez olduğunu da ortaya koymaktadır. Tarihsel bağlamda karşılaştırmalı bir analiz yapıldığında, caminin geçirdiği dönüşümler hem Karabağ'daki siyasi-kültürel değişimlerin hem de Türk-İslam mimarisinin sürekliliğinin somut bir örneğidir. Özellikle fotoğraf 4'te görülen minare süslemelerindeki geleneksel motiflerin çağdaş malzemelerle yeniden yorumlanması, mimar Kerbelayı Sefihan'ın hem geleneği sürdürme hem de estetik yenilikler getirme anlayışını göstermektedir. Böylece Saatli Camii, yalnızca geçmişin bir yadigarı değil, aynı zamanda bugünün mimari ve kültürel restorasyon anlayışına ışık tutan bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Kerbelayı Sefihan Karabaği, Karabağ bölgesinde inşa ettiği yapılarla yalnızca bir mimar değil; aynı zamanda bölgesel kültürü, toplumsal yapıyı ve dönemin estetik anlayışını mimariye yansıtan güçlü bir kültürel aktarıcı olarak ön plana çıkmaktadır. Onun eserleri, klasik Türk-İslam mimarisinin temel ilkelerini taşısa da, Karabağ'ın kendine özgü coğrafi ve kültürel bağlamında yeniden şekillendirilmiş, bu sayede bölgesel kimliği yansıtan özel bir mimari anlayış ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda, Sefihan'ın mimari üslubu; yerel malzeme kullanımı, yapı teknikleri ve estetik anlayışı açısından hem geleneksel Türk-İslam mimarisini sürdürmüş hem de bu mirası bölgesel ihtiyaçlara uyarlayarak dönüştürmüştür. Klasik Türk-İslam mimarisine ait temel unsurlar —dikdörtgen plan şemaları, sütunlu iç mekân düzenlemeleri, mihrap ve minberde taş işçiliği, Selçuklu ve Osmanlı üslubuna özgü tonoz ve kubbe sistemleri— Sefihan'ın yapılarında başarıyla uygulanmış; ancak bu öğeler, Karabağ'a özgü yerel malzemeler ve bölgesel gereksinimler doğrultusunda yeniden yorumlanmıştır. Bu sentezci yaklaşım, onun yalnızca geleneksel mimariyi sürdüren değil, aynı zamanda bulunduğu coğrafyanın mimari kimliğini dönüştüren bir figür olduğunu ortaya koymaktadır. Taş ve tuğla kullanımındaki ustalığı, ahşap mina-

re gibi yerel unsurların yapı bütününe entegre edilmesi ve simetrik olmayan cephe düzenlemeleri gibi özellikler, Sefihan'ın özgün mimari anlayışının belirlen göstermeleri arasında yer almaktadır.

Kerbelayı Sefihan'ın camileri, yalnızca ibadet mekânı olarak değil; aynı zamanda dönemin sosyal hayatının merkezi olarak işlev görmüştür. Bu camiler, bayram kutlamaları, dini sohbetler, mahalle toplantıları gibi sosyal etkinliklerin merkezi olmuş, böylece mimari yapılar toplumsal aidiyetin ve kültürel kimliğin şekillendiği kamusal alanlara dönüşmüştür. Özellikle Şuşa'daki Gövher Ağa, Mamay, Saatli ve Çöl Kale camileri bu bağlamda sadece fiziksel yapılar değil, toplumun ruhunu taşıyan mekânlardır.

Ayrıca Sefihan'ın eserleri, yalnızca Karabağ mimarisi bağlamında değil, daha geniş bir coğrafyada İslam mimarisi içerisinde de önemli bir yere sahiptir. Örneğin, Saatli Camii'nin sade cephe düzeni ve motifli minaresi, Anadolu'daki XII. yüzyıl camileriyle; özellikle Siirt Ulu Camii ve Selçuklu dönemi eserleriyle anlamlı benzerlikler taşımaktadır. Bu bağ, Karabağ bölgesindeki yapıların Türk-İslam mimarlık geleneği içinde nasıl bir süreklilik ve uyum içinde geliştiğini göstermesi açısından önemlidir.

Ne var ki bu değerli yapılar, tarih boyunca özellikle de 1992 yılındaki Ermeni işgali sırasında büyük tahribata uğramış; camilerin kutsiyetine yönelik saldırılar, mekânların fiziksel olarak yıkılmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda sembolik olarak da aşağılayıcı müdahalelerle kültürel hafızaya yönelik ağır bir saldırıya dönüşmüştür. Bazı camilerin hayvan barınağı olarak kullanılması, bu bilinçli yok etme stratejisinin açık bir göstergesidir. Ayrıca uzun yıllar süren ihmal, bakım eksikliği ve doğal yıpranma da bu yapılar üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır.

2020 yılında Karabağ'ın yeniden Azerbaycan kontrolüne geçmesinin ardından, bu tarihi ve kültürel mirasın korunması ve yaşatılması yönünde kapsamlı adımlar atılmıştır. Haydar Aliyev Vakfı'nın öncülüğünde; PASHA Holding'in finansal desteği ve uluslararası uzmanlık desteğiyle (Wehdorn Arhitekten denetiminde, Türkiye, Azerbaycan ve İtalya'dan ekiplerin katılımıyla) yürütülmüştür. Bu çalışmalar, yapıların özgün mimari kimliğini koruyarak günümüzün ihtiyaçlarına cevap verecek biçimde yeniden işlevlendirilmesini sağlamıştır.

Kerbelayı Sefihan Karabağı'nın Şuşa'daki camileri, her biri farklı ölçek, plan ve üslup özellikleriyle öne çıksa da, birlikte ele alındığında onun mimari anlayışındaki süreklilik ve çeşitliliği ortaya koymaktadır. Gövher Ağa Camii, simetrik plan kurgusu ve anıtsal ölçeğiyle Sefihan'ın en olgun yapısı olarak öne çıkarken; Saatli Camii, sade cephe düzeni ve yüksek minaresiyle Selçuklu-Osmanlı mirasıyla bağ kurmakta, fakat yerel malzeme kullanımıyla bölgesel kimliği de yansıtmaktadır. Mamay Camii, mütevazı boyutuna rağmen dengeli mekân organizasyonu ve taş-tuğla birlikteliğiyle, küçük ölçekli yapılarda da ustalığını göstermektedir. Çöl Kale Camii ise coğrafi konumu ve savunmaya yönelik fonksiyonlarıyla tipolojik açıdan ayrışmakta, dini yapıların çok boyutlu işlevlerine işaret etmektedir.

Bu camiler karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğinde, Sefihan'ın mimarisinde üç temel özellik belirginleşmektedir: (1) Klasik Türk-İslam mimarisine ait kubbe, mihrap ve iç mekân düzenlemelerinin sürekliliği, (2) Yerel malzeme ve tekniklerin esnek kullanımıyla bölgesel kimliğin vurgulanması, (3) Her yapının bulunduğu toplumsal çevre ve mekânsal bağlam doğrultusunda farklı işlevsel çözümler geliştirilmesi. Dolayısıyla Sefihan'ın eserleri, ortak bir üslup bütünlüğü sergilerken, aynı zamanda çeşitlilik kazanan zengin bir mimari miras bütünü oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, Kerbelayı Sefihan Karabağı'nın mimari mirası, yalnızca estetik ve teknik açıdan değil, aynı zamanda tarihi süreklilik, kültürel kimlik ve sosyal işlevsellik açısından da çok boyutlu bir öneme sahiptir. Onun eserleri, Türk-İslam mimarlığının Karabağ coğrafyasındaki özgün yorumunu temsil ederken, savaş, işgal ve tahribat karşısında bir direniş ve kimlik sembolü hâline gelmiştir. Bu nedenle, bu yapılar yalnızca korunması gereken tarihi yapılar değil, aynı zamanda ulusal hafızanın, kültürel sürekliliğin ve mimari kimliğin taşıyıcısı olan somut olmayan bir miras niteliğindedir. Bu bağlamda, Kerbelayı Sefihan'ın eserlerinin belgelenmesi, bilimsel araştırmalara konu edilmesi ve uluslararası platformlarda tanıtılması, sadece Azerbaycan için değil, tüm Türk-İslam mimarlığı birikimi açısından da stratejik bir öneme sahiptir.

Kaynakça

Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu. “2 Ağustos 2001 Tarihli ve 132 Sayılı Karar ile Onaylanan Tarihi ve Kültürel Miras Varlıkları Listesi.”

Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Azerberpa Enstitüsü Arşivi, Envanter No: 3.4.587/707, Yukarı Gövher Ağa Camii'ne ait yapı tespit belgesi, Şuşa, 1968.

Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Azerberpa Enstitüsü Arşivi, Envanter No: 3.4.788/7098, Çöl Kale Camii'ne ait yapı tespit belgesi, Şuşa, 1986.

Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Azerberpa Enstitüsü Arşivi, Envanter No: 3.4./725, Mamay Camii'ne ait yapı tespit belgesi, Şuşa, 1986.

Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Azerberpa Enstitüsü Arşivi, Envanter No: 3.4.3011/725, Saatlı Camii'ne ait yapı tespit belgesi, Şuşa, 1988.

Altun, Ara. *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988.

Avalov, Elturan. *Arkhitektura Goroda Şuşi.* Bakı: Elm Yayınevi, 1977.

Baharlı, M. “Əhvalatı-Qarabağ”, içinde *Qarabağnamələr, III kitab*, Bakı: Şərq-Qərb 2006.

Cavanşir, Mirza Camal. “Karabağnameler”. İçinde *Karabağ Tarihi*. Bakı: Azərbaycan SSC İlimlər Akademisi, 1959.

Fatullayev, Şamil. *Gradostroitelstvo i Arkhitektura Azerbaycana XIX-XX Vekov.* Leningrad: Şərg Gerb Yayınevi, 1986.

Hüseynov, Mikayıl, Leonid Britanitsky ve Abdul Bahab Salamzadeh. “Mimarlığın Genel Tarihi”. *Akdeniz, Afrika ve Asya Mimarisi, VI- XIX Yüzyıllar* içinde. Hazırlayan Yuriy Yaralov. Cilt VIII. Moskova: 1969.

İsmayilov, Eldar. “Kafkasya ve Küreselleşme”. *Karabağ Hanları: Yaşlı Soyların Nesiller Aracılığıyla Tanımı*. Bakı: 2014.

İsmayilov, İsmayıl. *Bizim Qala, Şuşa*. Bakı: Zerdab Yayınevi, 2022.

Karabağlı, Rizvan. *Karabağ'ın Mimari İrsi*. Bakı: 2021.

Karabağlı, Rizvan. *Mimar Kerbelayı Sefihan*. Bakı: Azərbaycan Neşriyatı, 1995.

Karapetyan, Samvel. *Ermeni Mimari Yapılarının Azerbaycan'da ve Artsahda'ki Durumu*. Erivan: 2011.

Madatova, Elnara. “Karabağ Hanlığı'nın Mimari Tarihi”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2024.

Memmedova, Lale, Elfane Kasımova ve Ayten Yusufkenan. “Şuşa Kültürel Mirasının Genç Neslin Vatanseverlik Eğitimindeki Rolü”. *Tarihi Yerler ve Abideler IV. Uluslararası Şuşa Sempozyumu* içinde. Hazırlayan Gafar Cabbarov, Fariz Halili ve Nazmin Ceferova. Bakı: AFPoliqrAF, 2022.

Mirza Adıgüzel Bey. *Qarabağnameler*. Cilt I. Hazırlayan A. Bakihanov. Bakı: Azərbaycan SSC İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, 1950.

Neymatova, Meşedihanım. *Azerbaycan'ın Epigrafi Anıtlar Külliyyatı: XI-XX Yüzyıllarda Şirvan, Gence, Ağdam, Şuşa, Füzuli, Zengilan, Kelbecer'deki Arapça-Farsça-Türkçe Yazıtlar*. Hazırlayan Şahin Farzalibeyli. Bakı: Elm ve Tehsil, 2011.

Neymatova, Meşedihanım. *Şuşa Şehrindeki Cuma Camii'nin Yazıtları*. Bakı: Elm, 1961.

Özbey, Veysel. “Kurtuluş Sonrası Şuşa Tarihi ve Mimari Koruma Alanı Kültürel Mirasının Korunmasına Yönelik İlk Çalışmalar”. *Orta Doğu Ve Orta Asya - Kafkaslar Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi* 1, no. 1 (2021): 1-15.

Şeblikin, İvan Pavloviç. *Pamatniki Azerbaycanskogo Zöđestva Epohi Nizami*. Bakı: AzFan, 1943.

“Haydar Aliyev Vakfı'nın Mamay Camii'nde gerçekleştirdiği restorasyon çalışmalarıyla tanışma”, *Mehriban Aliyeva Dergisi*, <https://mehriban-aliyeva.az/news/node/849742>, Erişim 25.04.2025.

“İlham Aliyev ve eşi Şuşa'daki açılışlara katıldı.” *Sfera.az*. 27 Mart 2025. Erişim 23 Haziran 2025. <https://sfera.az/ilham-eliyev-ve-esi-susadaki-acilislara-katildi>.

“Şuşa, Mamay Cami”, *Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı (ACKB)*, <http://heritage.gov.az/az/monuments/mamay-mescidi>, Erişim 25.04.2025.

“Şuşa'daki Yukarı Govhar Ağa Camisi, kapsamlı bir yeniden inşa ve restorasyonun ardından açıldı”, *Report İnformasiya Ajansı*, <https://report.az/dini-xeberler/susada-yuxari-govher-aga-mescidi-esasli-yenidenqurma-ve-berpadan-sonra-acilib>, Erişim 25.04. 2025.

“Yukarı Gövhər Ağa”. *Haydar Aliyev Fondu*, Erişim 25 Nisan 2025. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/92/5344/>.

Extended Abstract

Turkish-Islamic Architectural Heritage in Shusha: An Evaluation on the Mosques of Kerbela'yi Sefihan in Karabakh

Shusha, nestled in the heart of the Karabakh region, is widely recognized as one of the most important cultural and historical centers of Azerbaijan. Renowned for its contributions to music, literature, and the arts, Shusha also boasts a rich architectural heritage that reflects centuries of cultural evolution. Particularly in the 19th century, the city underwent a significant architectural transformation, marked by the emergence of unique styles that combined regional traditions with broader influences. During this dynamic period, one figure stood out as a leading contributor to the city's architectural identity—Kerbalayi Safikhan Karabakhi.

Kerbalayi Safikhan Karabakhi was a master architect whose works played a vital role in shaping not only the physical landscape of Shusha but also its cultural and social fabric. He is best known for his mosque designs, which became central to the religious and communal life of the city. These mosques were not merely places for prayer; they were dynamic centers where people gathered, shared ideas, studied, and participated in the social and spiritual rhythms of everyday life.

What made Karabakhi's work truly remarkable was his ability to harmoniously blend classical Ottoman architectural elements with the indigenous styles of the Karabakh region. His architectural philosophy was deeply rooted in tradition, yet his execution was forward-thinking and refined. The mosques he designed reflected a delicate balance between form and function, spirituality and beauty, local culture and universal aesthetics.

A key characteristic of his architectural approach was the thoughtful use of space. His mosque interiors were not only functional but also deeply symbolic and aesthetically rich. Decorative features such as intricate calligraphic panels adorned the walls and ceilings, creating an atmosphere of serenity and spiritual elevation. These embellishments were more than decorative—they were expressions of faith and identity. Through them, Karabakhi transformed each structure into a sanctuary of both worship and visual delight.

He often incorporated stone masonry and ceramic tiling into his designs, demonstrating his command over a variety of materials and techniques. Each element served a purpose—whether to enhance the acoustics of prayer halls, illuminate sacred texts, or create a spatial harmony that encouraged reflection and inner peace. The attention to detail was meticulous, revealing the architect's deep understanding of both aesthetics and religious symbolism.

Karabakhi's architectural genius extended beyond the interior spaces. The exteriors of his mosques were equally captivating. The facades featured graceful symmetry, elegant arches, and carefully proportioned minarets that not

only served a religious function but also acted as powerful visual symbols in the urban landscape. His buildings were seamlessly integrated into the city's layout, often standing at prominent intersections or within neighborhood centers, underscoring their importance as community hubs.

Among the most well-known examples of his work are the mosques constructed in various quarters of Shusha. Each mosque reflected the identity of its respective neighborhood, yet bore the unmistakable stylistic signature of Kerbalayi Safikhan. These included not only grand, central mosques but also smaller, more intimate prayer spaces, all designed with the same level of care and artistry. Over time, they came to symbolize the spiritual resilience and cultural unity of Shusha's inhabitants.

Kerbalayi Safikhan's influence was not confined to Shusha alone. His reputation as a skilled architect spread throughout the broader Karabakh region. He was commissioned to design and build mosques and religious complexes in other towns and villages, contributing to a cohesive regional architectural language that remains visible to this day. Many of these structures have withstood the test of time, and despite the challenges of war and occupation, they continue to stand as silent witnesses to a proud and enduring cultural legacy.

The 19th century was a period of profound change in Karabakh, marked by both modernization and the preservation of deep-rooted traditions. In this context, Kerbalayi Safikhan's architectural work served as a bridge between past and present. He embraced innovation while maintaining a deep respect for heritage, creating structures that were both timeless and timely. His ability to adapt traditional designs to meet contemporary needs without compromising their cultural essence earned him a respected place in the annals of Azerbaijani architecture.

Today, the mosques and structures built by Kerbalayi Safikhan Karabakhi are valued not only for their religious function but also as cultural landmarks, historic artifacts, and works of art. They continue to inspire architects, historians, and artists who seek to understand the architectural heritage of Azerbaijan. These buildings are protected and studied as part of the nation's efforts to preserve its historical memory and promote cultural identity in a modern world.

In a broader sense, the legacy of Kerbalayi Safikhan Karabakhi underscores the power of architecture to shape society. His buildings were not just shelters for prayer—they were spaces for learning, dialogue, and unity. In an era where communities faced both internal challenges and external pressures, his architecture offered stability, beauty, and a deep sense of belonging. His mosques served as anchors for communal life, spiritual nourishment, and artistic expression.

In conclusion, Kerbalayi Safikhan Karabakhi was not only an architect of buildings but an architect of community and culture. His contributions to the city of Shusha and the Karabakh region at large represent a remarkable chapter in Azerbaijani history—one that reflects the intricate interplay

between faith, art, and identity. His architectural legacy continues to live on in the domes and minarets that rise above the skyline of Shusha, echoing the enduring spirit of a people and their profound connection to their cultural roots. Through his vision and craftsmanship, Karabakhi helped shape the architectural language of his time and left behind a heritage that bridges the past with the future.